

שיעור יח

"אתרוג הכושי" – לימוד תורה, עבודת אדמה ובניין ארץ ישראל

(סוכה לד ע"ב)

- א. בני בבל ובני ארץ ישראל
- ב. הרבה עשו כר' שמעון בר יוחאי
- ג. יישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים
- ד. לבני בבל כשר ולבני ארץ ישראל פסול
- ה. בזמן החורבן, ובהגיע התור של הבניין
סיכום

א. בני בבל ובני ארץ ישראל

במשנה (לד ע"ב) נאמר: "אתרוג הכושי פסול". אתרוג הכושי הוא אתרוג שצבעו שחור.¹ בגמרא (לו ע"א) הובאה ברייתא שבה נאמר אחרת: אתרוג הכושי כשר, ורק אתרוג הדומה לכושי פסול. ביישוב הסתירה בין המקורות הובאו בגמרא שתי תשובות:

אמר אביי: כי תנן נמי מתניתין דומה לכושי תנן.
רבא אמר: לא קשיא, הא לן והא להו.

לדברי אביי גם המשנה מתכוונת לאתרוג הדומה לכושי שהוא האתרוג הפסול, ואילו רבא סבר שגם אתרוג כושי פסול, ולא רק הדומה לכושי, ופירש שהמשנה עסקה בבני ארץ ישראל שרחוקים מארץ כוש ואינם רגילים באתרוגים כאלה, והברייתא עסקה בבני בבל שקרובים לכוש ורגילים בהם (על פי רש"י).

1 רש"י (לד ע"ב ד"ה הכושי) כתב שבא מארץ כוש ושחור הוא. כך כתב רש"י (שם לו ע"ב ד"ה הא): "הא לן והא להו - לעולם מתניתין כושי נמי פסיל, ולא קשיא, מתניתין - לבני ארץ ישראל שרחוקין מארץ כוש, ואינם רגילים בהם, ברייתא - לבני בבל שקרובים לכוש ורגילין בהם". הרמב"ם (הל' לולב ח, ח) כתב: "ואם היו שחורים ביותר כאדם כושי, הרי זה פסול". הוא לא כתב כרש"י שהאתרוג בא מכוש.

הרב משה סופר (חתם סופר, חידושים לסוכה שם), קישר את דברי אביי ורבא על פסולתו או כשרותו של אתרוג כושי או הדומה לכושי, לדרשה בשמו של רבו, הרב פנחס הלוי איש הורביץ (הפלא"ה), שאותה הוא הרחיב עוד.
להלן דברי החתם סופר במלואם, ולאחר מכן נעיין בכל סעיף בדבריו:

[א] שמעתי ממורי הפלא"ה (= הרב פנחס לוי איש הורביץ) זצ"ל בהא דפליגי ר' שמעון בר יוחאי ור' ישמעאל (ריש פרק כיצד מברכין - ברכות לה ע"ב) ומסקינן הרבה עשו כר' שמעון בר יוחאי ולא עלתה בידם.

[ב] אמר הוא ז"ל שעשו כר' שמעון בר יוחאי ולא ר' שמעון בר יוחאי ממש. דודאי מי שכוונתו לשם ה' הבוחן מחשבותיו ויודע עשתונותיו בודאי יעלה בידו. אלא הם עשו כר' שמעון בר יוחאי. נדמו לו ולא בעצם תוכניותם, על כן לא עלתה בידם. ואמר היינו דאמרי הכא אתרוג הכושי, היינו הצדיק המשונה במעשיו ככושי המשונה בעורו הוא כשר, אך דומה לכושי שרוצה לדמות עצמו לר' שמעון בר יוחאי זה פסול כי לא עלתה בידו. עד כאן דברי הרב, ודברי פי חכם חז.

[ג] מכאן ואילך תוספת דברי תלמידו הפעוט כמוני. נלע"ד רבי ישמעאל נמי לא אמר מקרא: "ואספת דגנך" (דברים יא, יד) אלא בארץ ישראל ורוב ישראל שרויין, שהעבודה בקרקע גופה מצווה משום יישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים. ועל זה צייתה התורה "ואספת דגנך", ו"בועז... זורה את גורן השעורים הלילה" (רות ג, ב) משום מצווה. וכאלו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה? הכא נמי לא יאמר לא אאסוף דגני מפני עסק התורה. ואפשר אפילו שארי אומנויות שיש בהם יישוב העולם הכל בכלל מצווה. אבל כשאנו מפוזרים בעוונותינו הרבים בין אומות העולם וכל שמרבה העולם יישוב מוסיף עבודת ה' חורבן, מודה ר' ישמעאל לר' שמעון בר יוחאי. ועל זה אנו סומכים על ר' נהוראי במתניתין סוף קידושין (פב ע"א): "מניח אני כל אומניות שבעולם ואיני מלמד בני אלא תורה" היינו בחוץ לארץ וכנ"ל.

[ד] והיינו דמחדש רבא באתרוג הכושי אפילו אינו נדמה אלא כושי ממש, דהיינו ר' שמעון בר יוחאי וחבריו האמתיים, מכל מקום "הא לן והא להו" לבניי בבל כשר ולבני ארץ ישראל פסול דבעינן יישוב ארץ ישראל ע"י ישראל.²

2 דברים דומים כתב החתם סופר, חומש דברים, פרשת שופטים, ד"ה מי האיש.

ב. הרבה עשו כר' שמעון בר יוחאי

דרשת הפלא"ה נפתחת במחלוקת שבין ר' ישמעאל ור' שמעון בר יוחאי (ברכות לה ע"ב):

שמעתי ממורי הפלא"ה (= הרב פנחס לוי איש הורביץ) זצ"ל בהא דפליגי ר' שמעון בר יוחאי ור' ישמעאל ומסקינן הרבה עשו כר' שמעון בר יוחאי ולא עלתה בידם.

להלן סוגיית הגמרא בברכות (שם) במלואה:

תנו רבנן: "ואספת דגנך". (דברים יא, יד). מה תלמוד לומר? לפי שנאמר: "לא ימוש ספר התורה הזה מפיו" (יהושע א, ח), יכול דברים ככתבן? תלמוד לומר: "ואספת דגנך" הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי רבי ישמעאל. רבי שמעון בן יוחאי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה, וזורע בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה? אלא: בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנאמר: "ועמדו זרים ורעו צאנכם ובני נכר אכריכם וכרמיכם" (ישעיהו סא, ה). ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנאמר: "ואספת דגנך". ולא עוד, אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן, שנאמר: "ועבדת את אויבך" (דברים כח, מח). אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן, כרבי שמעון בן יוחאי - ולא עלתה בידן.

ר' ישמעאל ור' שמעון בר יוחאי יישבו בין פסוקים שנראים כסותרים. מחד נאמר שיש לתלמוד תורה יומם ולילה, ומאידך נאמר שיש לאסוף דגן ותירוש - לעבוד עבודת אדמה. על כך השיב ר' ישמעאל: "הנהג בהם מנהג דרך ארץ". ניתן לפרש שכוונתו 'התנהל בטבעיות'. חובה ומצווה לתלמוד תורה, אך יש גם לעסוק כדרך כל הארץ בצרכים קיומיים. לעומתו ר' שמעון בר יוחאי סבר שהעיסוק בענייני דרך ארץ הוא סוג של עונש. כשעם ישראל עושה רצונו של מקום, אומות העולם טורחים ודואגים לצרכיו הקיומיים, והוא אינו צריך כלל להתעסק בעבודת האדמה ובעבודות אחרות. העיסוק במלאכה ע"י עם ישראל לטובתם ואף למען אומות העולם הוא כשהם אינם עושים רצונו של מקום.

את ההכרעה במחלוקת הציג אביי כך: "הרבה עשו כר' ישמעאל ועלתה בידם, כר' שמעון בר יוחאי ולא עלתה בידם". משמעות דברי אביי: הדרך לרבים היא דרכו של

ר' ישמעאל, ולא של ר' שמעון בר יוחאי, כיוון שלא יצליחו בה. ייתכן שבדבריו הוא רמז להנהגתו של ר' שמעון בר יוחאי שהסתתר במשך שלוש עשרה שנה במערה ועסק בתורה, וניזון מעץ חרוב וממעייין מים שנבראו לצרכיו (שבת לג ע"ב). ר' שמעון בר יוחאי העיד על עצמו: "ראיתי בני עלייה והן מועטין" (מה ע"ב). זו דרך שמתאימה לבני עלייה, למעטים, לא לרבים.

הפלא"ה פירש כך את דברי אביו, וקשר אותם לאמור בסוגיה:

אמר הוא ז"ל שעשו כר' שמעון בר יוחאי ולא ר' שמעון בר יוחאי ממש. דודאי מי שכוונתו לשם ה' הבוחן מחשבותיו ויודע עשתונותיו בודאי יעלה בידו. אלא הם עשו כר' שמעון בר יוחאי. נדמו לו ולא בעצם תוכניותם, על כן לא עלתה בידם. ואמר היינו דאמרי הכא אתרוג הכושי, היינו הצדיק המשונה במעשיו ככושי המשונה בעורו הוא כשר, אך דומה לכושי שרוצה לדמות עצמו לר' שמעון בר יוחאי זה פסול כי לא עלתה בידו. עד כאן דברי הרב, ודפח"ח (= ודברי פי חכם חן).

"רבים עשו כרשב"י ולא עלתה בידם", מפני שהם לא היו ברמתו ובדרגתו של רשב"י. רק מי שהשיג דרגה רוחנית גבוהה מאוד יכול להצליח בכך. "כרבי שמעון" – כ"ף הדמיון, אבל לא השיגו מעלתו לגמרי. הדמיון לאתרוג הכושי הוא על דרך הדרש. אתרוג הכושי כשר מפני שזה צבעו הטבעי. זה הוא באמת. אך אתרוג הדומה לכושי פסול, כי זה רק דמיון חיצוני. מי שניסה לחקות את רשב"י וביקש לנהוג כמוהו, לא עלה הדבר בידו. כאתרוג הדומה לכושי, שפסול.³

ג. יישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים

עד כאן דברי הפלא"ה שקשר בין סוגייתנו למחלוקת רשב"י ור' ישמעאל. מכאן ואילך דברי תלמידו החתם סופר. בתחילה הוא מיקד את המחלוקת ואת נקודת ההסכמה בין רשב"י לר' ישמעאל:

[ג] מכאן ואילך תוספת דברי תלמידו הפעוט כמוני. נלע"ד רבי ישמעאל נמי לא אמר מקרא: "ואספת דגנך" (דברים יא, יד) אלא בארץ ישראל ורוב ישראל שרויין, שהעבודה בקרקע גופה מצווה משום יישוב ארץ ישראל

3 הרב חיים מוולוז'ין, נפש החיים שער א פרק ח, כתב שפרשה ראשונה נאמרה ליחידים שיכולים לעסוק רק בתורה כדעת רשב"י, ופרשה שנייה נאמרה לרבים שהם "כמעט מוכרחים להתעסק על כל פנים מעט גם בריוח ממון לחיי נפש" וכדעת ר' ישמעאל.

ולהוציא פירותיה הקדושים. ועל זה צייתה התורה "ואספת דגנך", ו"בועז...
 זורה את גורן השעורים הלילה" (רות ג, ב) משום מצווה.
 וכאלו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה? הכא נמי לא יאמר
 לא אאסוף דגני מפני עסק התורה.
 ואפשר אפילו שארי אומנויות שיש בהם ישוב העולם הכל בכלל מצווה. אבל
 כשאנו מפוזרים בעוונותינו הרבים בין אומות העולם וכל שמרבה העולם
 יישוב מוסיף עבודת ה' חורבן, מודה ר' ישמעאל לר' שמעון בר יוחאי. ועל
 זה אנו סומכים על ר' נהוראי במתניתין סוף קידושין (פב ע"א): "מניח אני כל
 אומנויות שבעולם ואיני מלמד בני אלא תורה" היינו בחוץ לארץ וכן"ל.

אין מחלוקת עקרונית בין רשב"י לר' ישמעאל. ר' ישמעאל הצביע על הדרך הנכונה
 ואף האידיאלית - הנהג בהם מידת דרך ארץ, וכך יש לנהוג "בארץ ישראל ורוב
 ישראל שרויין". החתם סופר השתמש בביטוי מיוחד: "שרויין" שמשמעותו ישיבה
 קבועה ויציבה בארץ כעם. ביטוי זה מופיע אצל ראשונים כפרשנות לביטוי "יד
 ישראל תקיפה". כך למשל כתב הריטב"א (ראש השנה יח ע"ב): "בזמן שיש שלום -
 כלומר שישראל שרויין על אדמתם ובית המקדש קיים". כך כתב גם ספר החינוך
 במספר מצוות, למשל במצוות הכנת ערי מקלט (מצווה תקכ): "ונוהגת מצווה זו בזמן
 שישראל שרוים על אדמתן. והיא מן המצוות המוטלות על המלך ועל הצבור כולן".
 כשעם ישראל יושב בארץ וריבון עליה, צריך הציבור ומנהיגיו להקים מערכות
 ציבוריות ובתוכם מערכת משפט וערי מקלט. לדברי החת"ס מצוות "ואספת דגנך"
 היא ביטוי ליישוב הארץ, והיא מתקיימת בשלמות כשעם ישראל חי בארצו כאומה.
"העבודה בקרקע גופה משום יישוב ארץ ישראל" - יישוב הארץ אינו רק מגורים
 בארץ אלא פיתוח כל התשתיות החומריות הנצרכות לקיום חיים לאומיים וחברתיים
 בארץ. הגדרת מצוות יישוב הארץ אצל הרמב"ן (השגות על הרמב"ם, מצוות עשה ד)
 היא: "שנצטוונו לרשת הארץ אשר נתן האל יתברך ויתעלה לאבותינו לאברהם
 ליצחק וליעקב ולא נעזבה ביד זולתנו מן האומות או לשממה".⁴ ירושת הארץ היא

4 הרב שמואל בורנשטיין (שם משמואל, במדבר - שבועות, שנה תרע"ד) כתב: "והנה ישיבת
 ישראל בארץ ישראל שהיתה ישיבתן מצוה, וכן כל עבודת האדמה שם להוציא פירות הכל היא
 מצוה כמ"ש הב"ח בספרו משיב נפש על מגילת רות שע"כ בועז גדול הדור ושופט ישראל הי'
 הוא בעצמו זורה את גורן השעורים בלילה, כי הי' עוסק במצוה". כאמור גם החת"ס הזכיר את
 הנאמר על בועז - "זורה את גורן השעורים הלילה" (רות ג, ב) משום מצווה". הרב יואל סירקיש,
 הב"ח בספרו: משיב נפש - פירוש למגילת רות, רות ג, ב (עמ' קמד, מהד' הרב משה צוריאלי,
 ירושלים תשפ"ב) כתב שבועז בעצמו היה זורה ולא ע"י שליח, כי הוא שמח שמחה גדולה על

הישיבה בה וגם הוצאתה ממצב של שממה, ע"י פיתוח הארץ, בתחומים שונים, וכדברי החת"ס בהמשך: "ואפשר אפילו שארי אומנויות שיש בהם ישוב העולם הכל בכלל מצווה".

"ולהוציא פירותיה הקדושים" - ייתכן שבדברים אלו רמז החת"ס לדיון שמופיע בדברי הטור (אורח חיים סי' רח) על נוסח ברכה מעין שלוש. לאחר שאוכלים מאפה מחמשת מיני דגן, או פירות משבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל, או לאחר שתיית יין, מברכים ברכה ייחודית - מעין שלוש, שבה אנו מבקשים: "והעלנו לתוכה ושמחנו בבנינה... ונאכל מפריה ונשבע מטובה". כשאוכלים מגידולי ארץ ישראל, מסיימים: "על הארץ ועל פירותיה... על מחיתה... ועל גפנה". הטור (שם) כתב שיש שערערו על הבקשה "ונאכל מפריה ונשבע מטובה", בטעונו: "שאינו לחמוד הארץ בשביל פריה וטובה, אלא לקיים מצוות התלויות בה". אך הרב יואל סירקיש, הב"ח (בית חדש, על הטור שם) לא הסכים לכך והשיב:

הלא קדושת הארץ הנשפעת בה, מקדושת הארץ העליונה היא נשפעת גם בפירותיה שיונקים מקדושת השכינה השוכנת בקרב הארץ... ועל כן ניחא שאנו מכניסין בברכה זו, ונאכל מפריה ונשבע מטובה. כי באכילת פירותיה אנו ניזונים מקדושת השכינה ומטהרתה ונשבע מטובה.⁵

האדמה של ארץ ישראל היא אדמת קודש, וממילא מה שיוצא מגידוליה גם הוא קדוש. היחס לפירות ארץ ישראל כפירות קדושים, מעניק ערך אחר לאכילתם. החת"ס התייחס לקדושת פירות ארץ ישראל במקום נוסף (חידושים לחולין קמב ע"א):

והנה שבח ארץ ישראל זבת חלב ודבש אם שהוא כפשוטו בלי ספק, מ"מ זה התואר מורה עוד קדושת הארץ ופירותיו, כי הם מולידים קדושה בנפש האוכל אותם ומוסיף אהבה ודבקות בה.⁶

אכילה של פירות ארץ ישראל מכניסה קדושה לנפש האדם. הדבר מוסיף לו אהבה ודבקות בה'. כך באופן הטבעי ביותר. על קדושת פירות ארץ ישראל, היה אומר מרן הרב צבי יהודה קוק (מתוך התורה הגואלת, ד עמ' יז):

שה' פקד את עמו ונתן להם לחם ובעקבות התפילה שהוא התפלל על ישראל. הוא העדיף פירוש זה על פני הפירוש נזכר ברש"י (שם) שהוא עשה כן מפני שהדור היה פרוץ בגנבה וגזל.

5 דברים דומים כתב הב"ח, משיב נפש, רות ג, ז (שם עמ' קעג).

6 דברים דומים כתב החתם סופר, תורת משה, שמות טז, יב ד"ה בין הערבים.

צריך להתבונן בביטויים של גדולי ישראל. גדולי תורה וגדולי אמונה. וכשאמרו הרגישו מה שאמרו. הבננה קדושה! הטומאטו קדושה! וכדומה. צריך להכיר בזה, מה זה באמת סדר זרעים בארץ ישראל.

צריך להפנים את הדברים אודות קדושת פירות ארץ ישראל והשפעתם על האוכל אותם. אכילה היא פעולה קיומית, ובכל זאת לאכילה של פירות הגדלים בארץ ישראל יש משמעות נוספת.⁷

”וכאלו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה? הכא נמי לא יאמר לא אאסוף דגני מפני עסק התורה” – יש לקיים את כל המצוות שהקב”ה ציווה אותנו, ללא הבדל. החת”ס השווה בין תפילין לבין מצוות ישוב ארץ ישראל. כשם שכל אדם חייב להניח תפילין, כך יש מצווה אישית על כל אדם ליישב את הארץ ולהיות שותף פעיל בדבר, מלבד החובה הכללית שעם ישראל יהיה שרוי בארצו.⁸

בגמרא (בבא בתרא יד ע”א) מסופר על ר’ ינאי שנטע ארבע מאות כרמים. רב המנונא הסביר שהכוונה היא “שתים כנגד שתים ואחת יוצא זנב”. בשיטה מקובצת (שם) הסביר בשם הראב”ד: “משום יישוב ארץ ישראל הוא דעבד, ומעלים עליו כאלו נטעה כולה”. החתם סופר (שם) הסביר את דברי הראב”ד:

ר’ ינאי נטע ארבע מאות כרמי משום ישוב ארץ ישראל, ואך הוא בעצמו נטע ככל אחד שנים נגד שנים ואחד יוצא זנב.

7 ראה עוד: הראי”ה קוק, אורות הקדש, ג, עמ’ רצה.

8 הרב צבי יהודה הכהן קוק (“מזמור י”ט למדינת ישראל”, לנתיבות ישראל, ב, עמ’ קנט), הסביר כך את דברי החתם סופר: “קיימת מציאות של ארץ קדושה, חבל ארץ בו בחר ה’, ‘כי בחר ה’ בציון’. זוהי ארץ אשר ‘פירותיה קדושים’ ואשר עבודת אדמתה שקולה כמצוות הנחת תפילין – כך כתב החתם סופר בחידושו למסכת סוכה”. הרב אליעזר וולדינברג (ש”ת ציץ אליעזר, ז, סי’ מח – קונ’ אורחות המשפטים פרק יב) כתב: “הדברים כשלעצמם אשר משמיענו בזה הח”ס הרי נפלאים מאוד ומסולאים בפז ונדמה שחובב ציון גדול ביותר שבמציאות לפי המושג בדורנו, שהוא עם זה גם יהודי חרדי, לא היה מעיז להעלות על דעתו ומכל שכן להוציא מפיו דברים כאלה ועל אחת כמה להעלות על הכתב הגות לב מקוריים כאלה, לבוא ולומר, שאם אומר אדם בא”י לא אאסוף דגני מפני עסק התורה, שהרי זה דומה כמי שאומר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה, מפני שהעבודה בקרקע גופה מצוה משום ישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים? ואם אנו שומעים בכל זאת כדברים האלה מפורש יוצאים בקדושה ובטהרה מפי הקנאי הגדול לוחם מלחמת ד’ ביד חזקה בדור העבר ורבן של ישראל רבינו החתם סופר ז”ל, הרי יש בהם בהרבה לאין ערוך כדי להוסיף עוז ועצמה, עידוד ונוחם בידי אחינו החרדים לדבר ה’ המתאגדים באגודות במטרה להאחז על אדמת הקודש לעבוד את אדמתה ולהוציא פרי הלולים”. ראה התייחסות לדברי החת”ס הללו אצל הרב יששכר טייכטל, אם הבנים שמחה, חלק ג סעיף לב; משנה שכיר – מועדים, ארבעת המינים – מעלת מלאכת עבודת הארץ הקדושה.

הראי"ה קוק (מאמרי הראיה, "תורה וארץ ישראל", עמ' 465-476) הרב משה צבי נריה, מועדי הראי"ה, מהד' תש"מ, עמ' רכב) הרחיב עוד:

במס' בבא בתרא יד ע"א רבי אמי כתב ארבע מאות ספרי תורה, ור' ינאי ארבע מאות כרמים. שתי המצוות הללו ניתן לקיימם ע"י שליח. ... בשתי מצוות אלו ישנו גם צד חיובי עצמי, והן מחייבות את עושיהן לעשותן בעצמם. ומשום הכי נדחקו בגמרא לומר דילמא "תורה ציוה לנו משה" ולא אמרו שארבע מאות ספרי תורה אלו כתבם רבי אמי ע"י שליח, ע"י כמה וכמה סופרי סת"ם. וכמו כן נדחקו לומר "דילמא שתיים כנגד שתיים" ולא ניחא להו לומר כי ארבע מאות כרמי אלו נטע ר' ינאי ע"י כורמים ופועלים אחרים, משום דבאמת במצוות האלו כתיבת ספר תורה ובנין ארץ ישראל, החובה מוטלת על כל אדם מישראל לעשות אותן עד כמה שאפשר בגופו, ועל ידי עצמו ולא ע"י שליח.

... מצות ישוב ארץ ישראל מצד עצם עצמיותה היא מצוה פעולתית, ועל כל אחד מישראל מוטלת החובה לפעול ולעשות שהארץ תבנה ותתיישב. ואין הפרש אם פעולה זו של בנין ושל ישוב תעשה על ידי עושי המצווה בעצמו או ע"י שליחו. ואולם אחרי שר' ינאי לפי הסברת הגמ' השתדל לנטוע בעצמו למצער שטח של שנים כנגד שנים, הרי זה מוכיח כי מצוה זו יש בה גם מעין מצוה עצמית, נפשית, פנימית, המחייבת כל נפש מישראל לכלי לצאת ידי חובה רק על ידי שליח כי אם לעשותה עד כמה שאפשר בעצמו ולא על ידי אחרים.

רשב"י שתורתו הייתה אומנותו היה פטור מקיום מצוות מסוימות (שבת יא ע"א), אך בני אדם רגילים לא נפטרים מקיום מצוות אישיות בשל העובדה שהם לומדים תורה. רשב"י דיבר על מצב שבו עם ישראל בחוץ לארץ בגלות, בין הגויים. בגלות אין מצווה להשתתף בבניין הארץ והמדינה. היא איננה שלנו. צריך להתקיים ברמה האישית, ועל כן אנשים יוצאים לעבוד ולהתפרנס, אך אין מצווה להשתתף בפיתוח מקום שהוא מחוץ לגבולות ארץ ישראל.

החתם סופר התייחס לדבר בפירושו לגמרא (בבא בתרא כד ע"ב), שם נאמר שיש להרחיק אילנות מהעיר, ועולא הסביר שהטעם הוא: "משום נוי העיר". על כך כתב הרמב"ן (שם): "כיון שאמר עולא דמשום נוי העיר הוא, פשיטא ליה שאין תקנה זו אלא בארץ ישראל. אבל בחוצה לארץ אין מן הדין שיעכב ולא תקנו בה כלום, הלואי שתינוול בפני יושביה". מיהם היושבים ש"הלואי שתינוול" הארץ בפניהם? האם התכוון הרמב"ן לגויים תושבי המקום או ליהודים שמתגוררים שם בגלותם? החתם

סופר (בבא בתרא שם) הסביר את הרמב"ן כך: "אמר עולא משום נוי העיר. עיין רמב"ן דחו"ל תינוול ותינוול. פירוש - והלואי יעזבו יושביה ויתישבו בארץ ישראל". כלומר שהגלות תתנוול בפני היהודים הגרים שם, ותגרום להם לעלות לארץ. החתם סופר סבר בוודאי שאין כל עניין בפיתוח הגלות. לדברי החתם סופר, בנקודה זו מסכים ר' ישמעאל עם רשב"י, כשעם ישראל נמצא בחו"ל אין שום עניין לפתח את המקום בשום צורה שהיא, למעט אולי פרנסה אישית.

"ועל זה אנו סומכים על ר' נהוראי במתניתין סוף קידושין (פב ע"א): "מניח אני כל אומניות שבעולם ואיני מלמד בני אלא תורה" היינו בחוץ לארץ וכנ"ל" - גם דברי ר' נהוראי בסוף מסכת קידושין, נאמרו במצב שבו נמצאים בחו"ל. או אז אין עניין לעסוק בפיתוח חומרי תשתית, אלא לעסוק בתורה בלבד. החת"ס אף מוסיף "שעל זה אנו סומכים" דהיינו שבזמנו שלו בהיותו יושב בהונגריה תחת שלטון גוי, עיקר עיסוקם הוא בתורה ולא בדברים אחרים, כי מדובר על חו"ל. אך בארץ ישראל יש לנהוג אחרת, כדרכו של ר' ישמעאל.

ד. לבני בבל כשר ולבני ארץ ישראל פסול

לאחר הבהרת היחס בין דברי ר' ישמעאל לדברי רשב"י, קשר החת"ס את דבריהם עם דברי רבא בסוגייתנו בעניין אתרוג הכושי. רבו הפלא"ה התמקד בדברי אביי, והחת"ס בדברי רבא:

[ד] והיינו דמחדש רבא באתרוג הכושי אפילו אינו נדמה אלא כושי ממש, דהיינו ר' שמעון בר יוחאי וחבריו האמתיים, מכל מקום "הא לן והא להו" לבני בבל כשר ולבני ארץ ישראל פסול דבעינן יישוב ארץ ישראל ע"י ישראל.

לדברי רבא אתרוג הכושי כשר רק לבני בבל, מפני שרק במצב של גלות ניתן לנהוג כרשב"י וחבריו, בעיסוק בתורה בלבד. רשב"י נמשל גם כאן לאתרוג מיוחד שיש לו מהות מיוחדת משלו. אך בארץ ישראל הנהגה כזו לא מתאימה, היא פסולה. המצב שעוסקים אך ורק בתורה ופיתוח הארץ ייעשה ע"י גויים אינו רצוי בארץ ישראל. מצוות יישוב ארץ ישראל היא כאמור מצווה אישית המוטלת על כל יהודי, והיא איננה מוטלת על גויים.

הדרשה שקישרה בין דברי רשב"י ור' ישמעאל לבין הסוגיה העוסקת באתרוג הכושי לפי דברי רבא, עומדת בפני עצמה, אך גם אם נפריד בין הסוגיות השונות, ניתן לסכם את העקרונות החשובים העולים מדברי חת"ס הללו:

1. מצוות יישוב ארץ ישראל משמעותה פיתוח הארץ והוצאתה משממונה, ע"י בניית תשתית לקיום חיים לאומיים בה. עבודת אדמה וכל תשתית אחרת.
2. פירותיה של ארץ ישראל הם פירות קדושים, ועבודת אדמה המושקעת בגידולם ובהוצאתם מהשדה או העץ, היא עבודת קודש.
3. מצוות יישוב הארץ היא גם אישית. כשם שכל אדם מחויב להניח תפילין, כך מוטלת אחריות אישית על כל אדם להיות שותף בבניין הארץ, ואין הוא נפטר מכך גם אם הוא לומד תורה.

ה. בזמן החורבן, ובהגיע התור של הבניין

"כשאנו מפוזרים בעוונותינו הרבים בין אומות העולם" - קשה לקבל את דברי החת"ס כפשוטם, שדברי רשב"י נאמרו כשעם ישראל נמצא בגלות בחוץ לארץ. ר' שמעון בן יוחאי חי בארץ, וקשה להניח שהוא הדריך בדבריו את יושבי חו"ל. לא רק זאת, אב"י שהיה בבבל הוא זה שאמר: "הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן, כרבי שמעון בן יוחאי - ולא עלתה בידן" (ברכות לה ע"ב), כלומר דווקא הנהגתו של ר' ישמעאל התקיימה בבבל.

ברוח דברי החת"ס סופר, אם כי בהדגשים אחרים ניסח זאת הראי"ה קוק (אורות עמ' עז). הוא לא קשר את דבריו לסוגיית הגמרא בסוכה אודות אתרוג הכושי, אך בדבריו אמירה עקרונית על הערך של בניין הארץ מהבחינה התורנית:

בזמן החורבן וקרוב לו שהחיל הישראלי נעתק מאדמתו והוצרך להכיר את תעודתו רק במעמדו ברוחני המופשט, הושרשה ביחידים הדרכה לפרישות מחיי שעה בשביל חיי עולם. וגם על זה יצאה מחאה שמימית. אבל כאשר הגיע התור של בנין האומה בארצה, והצורך המעשי של הסידורים המדיניים והחברתיים נעשה חלק מתכנית פעלי הכלל, הרי הם הם גופי תורה, וכל מה שיתרחבו הגורמים המעשיים ויתבססו יותר יפעל הרוח המלא קדושה וחיי אמת על העולם ועל החיים, ואור ישראל יאיר פני תבל בכליל יפעתו.⁹

רשב"י ור' ישמעאל התייחסו שניהם לנעשה בארץ ישראל אך בתקופות ובמצבים שונים. דברי רשב"י מכוונים לשעה שהארץ הייתה חרבה, כשגויים שלטו בה - "החיל הישראלי נעתק מאדמתו". אין ריבונות ישראלית בארץ. במצב כזה קשה לממש את מצוות יישוב הארץ בבניינה ובפיתוחה, אז יש בודדים שרשאים לפרוש מהעיסוק מחיי

9 הרב צבי יהודה קוק, בהערותיו שם עמ' קעח, ציין לדברי החת"ס הללו.

שעה - בנייה ותשתית חומרית, ולעסוק אך ורק בחיי עולם. הבודדים הללו הם רשב"י ור' אלעזר בנו. הביטויים "חיי עולם" ו"חיי שעה", לקוחים מהמסופר בגמרא (שבת לג ע"ב) על רשב"י ובנו שהסתגרו במערה במשך שנים עשרה שנים כשברחו מהרומאים. לאחר שהם יצאו מהמערה הם ראו אנשים חורשים וזורעים:

אמר: מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה! כל מקום שנותנין עיניהן - מיד נשרף. יצתה בת קול ואמרה להם: להחריב עולמי יצאתם? חיזרו למערתכם!

המחאה השמימית היא על כך שהם גערו באותם שעסקו ביישוב הארץ, בחרישה ובזריעה. במצב כזה בו החיל הישראלי שב לאדמתו, זהו בניין העולם ולא חורבנו. רשב"י ובנו חזרו למערה לשנה נוספת וכשהם יצאו הם עשו תיקון חומרי ופיזי בארץ, שתכליתו טיהור הארץ מטומאה. מלבד התיקון המסוים שהם עשו, בעת שהגיע תור בניין האומה בארצה, כאשר "וקול התור נשמע בארצנו" (שיר השירים ב, יב), צריך היה להקים ולפתח מערכות מדיניות וחברתיות לטובת האומה בארצה. פעולות אלו מגדיר הרב קוק: "גופי תורה", קיום היקפי ומהותי של התורה. לא מצווה מסוימת אחת חשובה ומהותית כמו יישוב ארץ ישראל כפי שראה זאת החתם סופר, אלא גופי תורה. משהו שכולל בתוכו הרבה יותר ממצווה אחת. גופה של תורה. ככל שהתשתית הלאומית תתבסס, תתפתח ותתרחב, השכינה בארץ תהיה גדולה עוד יותר, וכך מימש עם ישראל את ייעודו.

במקום אחר כתב הראי"ה קוק (אורות, עמ' קד), שהקמת מדינה בארץ ובה מערכות ציבוריות מפותחות כשהאידיאה האלוקית היא זו שמעניקה תוכן ערכי ופנימי למסגרת זו, היא היישום לצו ה' את אברהם: "למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (בראשית יח, יט).

סיכום

עבודת אדמה, פיתוח הארץ, בניית תשתיות קיומיות בה, הם יישום של מצוות יישוב ארץ ישראל, וכשעם ישראל שב להיות ריבון בארץ, אלו הם "גופי תורה". בניין הארץ באופנים שונים הוא מצווה קיומית ומהותית, והיא מוטלת על כל אחד, כמו מצוות אישיות אחרות, למשל תפילין. עיסוק בכך איננו נחשב ביטול תורה אלא אדרבה קיום תורה. ככל שהאחיזה וההשתתפות בבניין הארץ תגדל, כך גם גדלה השראת השכינה בארץ. כשעם ישראל ריבון בארצו, אין מקום להסתגרות ממושכת, אלא יש לפעול למען בניין הארץ, כשהתורה ותכניה הם אלו שמעניקים משמעות לחיים הללו.